

Güney Kafkasya Bölgesi Bağlamında Türkiye-Ermenistan İlişkileri

Onur DEMİRCİ^a

Özet

Türkiye'nin dış politikada son dönemde attığı hızlı adımlar sınır komşusu olan devletlerle de devam etmektedir. Bu çalışmada Türkiye'nin, sınır komşusu Ermenistan ile olan ilişkilerinin ekonomik ve siyasi boyutu son dönem gelişmeleriyle birlikte ele alınmıştır. Ayrıca bu ilişkiler, Ermenistan'ın da içinde bulunduğu Güney Kafkasya Bölgesi'ni bir bütün olarak değerlendirerek ve atılacak adımların bölgeye sağlayacağı istikrarla kazanılacak ekonomik ve siyasi yararları da düşünerek ele alınmış ve sonuçlar buna göre yorumlanmıştır. Çalışmada, Ermenistan'la ilişkilerin artırılmasıyla özellikle kısa ve orta vadede elde edilecek ekonomik yararların boyutunun çok büyük olamayacağı görülmüştür. Ancak bir bütün olarak Güney Kafkasya istikrara kavuşursa Türkiye'nin bölgesel kazançları uzun vadede çok daha fazla olacaktır. Bu bağlamda atılacak ilk adımın, Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan arasındaki ekonomik-politik çıkmazı çözmeye yönelik olması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ermenistan, Güney Kafkasya, Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan

Turkey-Armenian Relations in the Context of the Southern Caucasus

Abstract

The quick steps that Turkey has recently taken in foreign policy are continuing also with the neighboring States. In this study, economic and political dimension Turkey's relationship with Armenia is dealt with the recent developments. Furthermore, these relationships have been tackled by thinking the economic and political profits which will be reached with the stabilization that the future-steps will provide the region and by evaluating completely the Southern Region of Caucasia including Armenia. So the result has been assessed according to this point of view. In the study, it is seen that the dimension of economic profits which will be gained in the short and long run especially, by increasing the level of the relationship with Armenia will not be great. But, if the South Caucasia reaches the stabilization as a whole, the regional profits of Turkey will also be so much in the long run. Having regard to this, the first step should be toward the solution in working out the political and economical deadlock among Turkey, Armenia and Azerbaijan.

Key words: Armenia, South Caucasus, Turkey, Azerbaijan, Georgia

---

^a Yüksek Lisans Öğrencisi, Kafkas Üniversitesi, SBE, İktisat Anabilim Dalı, onurdemirci@windowslive.com, Kars.

1.Giriş

Uzun yıllar boyunca Türkiye'nin dış politikasında komşularıyla olan münasebetleri tartişılan bir konu olarak kalmıştır. Batı sınırında Yunanistan ve Bulgaristan'la, GÜneydoğu sınırlarında Suriye ve Irak'la, Doğu sınırlarında ise İran ve Ermenistan ile uzun yıllar siyasi ve ekonomik bağlamında çok zayıf ilişkiler kurulmuştur. Ancak Türkiye'nin sınır komşularından özellikle Ermenistan ile arasındaki ilişkiler diğer sınır devletlerine oranla daha zayıf kalmıştır. Hem ekonomik hem de siyasi ilişkilerin zayıflığının başlıca nedenleri arasında Ermenistan'ın iddia ettiği sözde soykırım meselesini ve Türkiye'nin, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ sorununa olan hassasiyeti gösterilebilir. Nitekim Ermenistan'ın Karabağ'ı işgalinden sonrada, Türkiye Nisan 1993'te Ermenistan ile olan hava ve kara sınırını kapamıştır (Demirağ, 2005- 2006; 75).

Ermenistan'ın Türkiye ile olan sınırını belirleyen Kars anlaşması, Ermenistan tarafında hala kabullenilmiş değildir. Ayrıca Türkiye ile çok yakın dini, kÜltürel, tarihsel ve dilsel yakınlığı olan Azerbaycan'ın, Ermenistan ile arasındaki Karabağ sorunu da Türkiye – Ermenistan ilişkilerinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Bununla birlikte Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi'nin 11. paragrafında Batı Ermenistan tabirinin kullanılarak Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nin büyük bir kısmının kastedilmesi de ikili ilişkilerde öncelikli problemler arasında gelmektedir. Ermeni yetkililerin, 14 Nisan 2009'daki Uluslararası Kriz Grubu'nun (ICG) raporunda, 1921 Kars antlaşmasıyla çizilen sınırları sorgulamadıklarını ve Türk toprakları üzerinde hiçbir taleplerinin bulunmadıklarını açıklamış olmalarına rağmen (Çandar,2009) Batı Ermenistan ifadesi hala Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesinde bulunmaktadır. İlişkileri zayıflatan önemli bir diğer etkende özellikle Ermeni Diasporası'nın uluslararası platformlarda sıklıkla dile getirdiği ve Türkiye'yi hem siyasi hem de dolaylı olarak ekonomik açıdan sıkıntı içine sokan, sözde "soykırım" iddialarıdır. Tüm bunlar bize, Türkiye'nin sınır komşularıyla olan ilişkilerinde en zayıf halkalardan birinin Ermenistan olduğunu göstermektedir. Türk-Ermeni ilişkilerinin zayıf olmasındaki bu etkenler doğal olarak iki devlet arasındaki ekonomik ilişkilere de bir hayli yansımış durumdadır.

Türkiye-Ermenistan arasındaki ekonomik, siyasi ve toplumsal ilişkileri değerlendirirken sadece ikili ilişkilere değil GÜney Kafkasya Bölgesi'ne (Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan) bir bütün olarak bakmak gerekmektedir.

Çünkü bölgedeki siyasi ve ekonomik ilişkilerin zayıflığı sadece Türkiye-Ermenistan arasında değil diğer devletler arasında da söz konusudur. Bölgedeki ilişkilerin bu zayıflığı ve ülkeler arasındaki anlaşmazlıklar, bölgesel bir istikrarsızlığa neden olmakta ve bu da ekonomik açıdan durağanlık yaratmaktadır. Bu açıdan Türkiye-Ermenistan ilişkilerini incelerken durumu bölgesel temel tabanda ele alarak, ilişkilerden doğabilecek fayda ve zararları bu bağlamda değerlendirmek daha geniş ve uzun dönemli bir bakış açısı sağlayacaktır.

Bu çalışmada, ilk olarak Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın içinde bulunduğu ve stratejik bir bölge olarak önem kazanan Güney Kafkasya'ya genel bir bakış açısı ile değinildikten sonra Türkiye'nin, Ermenistan ve bölge ülkeleri ile olan siyasi ve ekonomik ilişkileri incelenecektir. İlişkilerde bir gelişmenin ve bölgenin daha istikrarlı bir yapıya kavuşmasının, etkilerinden söz ettikten sonra son olarak Türkiye-Ermenistan sınırının var olan pozisyonunu koruması ve açılması durumlarındaki ekonomik ve/veya siyasi yarar/zararlar analiz edilmeye çalışılacaktır.

2. Güney Kafkasya'ya Genel Bir Bakış

Sovyetlerin yıkılmasıyla kurulan Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarının üstünden yaklaşık 19 yıllık bir zaman geçmiştir. Sovyetlerin uyguladıkları "bölgeyi istikrarsız kılma" politikalarının başarısını günümüzde bu bölgede görmek hala olasıdır. Gürcistan'da 2008 yılında patlak veren savaşın yine zamanında Sovyetlerin uyguladığı politikaların bir yansıması olduğu gözlerden kaçmamalıdır. Aynı şekilde Ermenistan ile Azerbaycan arasında günümüzde devam eden gerilimlerinde, Sovyet yönetiminin uyguladığı politikalara dayandığını söylemek çokta yanlış olmaz.

Bölge devletlerinin siyasi ve ekonomik olarak güçlenebilmesi, Türkiye açısından büyük önem taşımaktadır. Özellikle son yıllarda Avrupa Birliği'nin (AB) bölgeye olan ilgisi artmaktadır. Enerjide tamamen Rusya'ya bağımlı olmaktan çekinen AB, bu bağlamda Hazar Denizi'nden taşınması düşünülen petrol ve doğal gazı bu bölgeden geçirmeyi planlamaktadır. Dolayısıyla AB bölgesel boru hattı projelerine büyük önem vermekle birlikte bölgedeki ülkelerin istikrarını da gözetmektedir. Buna paralel olarak 1991'den beri yürütölen TACIS (Technical Assistance to CIS) programının üç temel hedefi vardır: Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin piyasa ekonomisine ve demokrasiye geçişlerinde yardımcı olunması, dünya ekonomisi ile bütünleşmelerinin

geliştirilmesi ve ikili ilişkilerin ilerletilmesidir. Özellikle Bulgaristan ve Romanya ile birlikte AB'nin sınırlarının Karadeniz'e dayanması ve Karadeniz'den de dolaylı olarak Güney Kafkasya ile komşu olunması, AB'nin bölgedeki politikalarını da yoğunlaştırmıştır. Güney Kafkasya Cumhuriyetleri 2004 yılında AB'nin Yakın Komşuluk Politikası (YKP) kapsamına alınmıştır. Görüşmelerin ardından ise 14 Kasım 2006 yılında Eylem planları imzalanmıştır (Ağacan, 2007: 43-50).

Tüm bunlar göz önüne alındığında özellikle AB açısından Türkiye'nin bölgedeki rolünün büyük önem arz ettiği görölmektedir. Bölgede önemli bir rol üstlenmesi beklenen Türkiye'nin öncelikli olarak bölgenin istikrara kavuşmasında rol oynaması gerekiyor. Aslında Türkiye öteden beri bölgede bir istikrar arayışındadır. Bu bağlamda Türkiye'nin öncülüğünü yaptığı Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'nde (KEİ) bunun bir göstergesi olarak sayılabilir. Karadeniz'e kıyısı olan ölkeler arasındaki ekonomik ilişkileri geliştirmek amacıyla 1992'de Türkiye'nin öncülüğünde kurulan bu örgüte, Karadeniz'e kıyısı olmayan Azerbaycan ve Ermenistan da dâhil edilmiştir.

Güney Kafkasya'nın öneminin giderek artması, doğal olarak Türkiye-Ermenistan ilişkilerini de yeniden gözden geçirme gereğini doğurmuştur. Bu bağlamda Ermenistan ile kurulacak bir yakınlığın sonuçlarına sadece Türkiye-Ermenistan penceresinden bakmak eksik kalacaktır. Bölge bir bütün olarak ele aldığında istikrar adına atılacak her adımın Türkiye açısından olumlu sonuçlar doğuracağını söylemek çok zor değildir.

3. Ermenistan: Genel Yapı

Ermenistan'ın içinde bulunduğu koşulları daha iyi anlamak ve sürecin ilerisini görmek açısından, Ermenistan'ın içinde bulunduğu siyasi, ekonomik, sosyal durumuyla, dış politikasında izlediği tutuma daha yakından bakmak gerekmektedir.

3.1. Siyasi Yapısı

Ermenistan'ın bağımsız bir devlet olarak Sovyetlerin yıkılmasından sonra ortaya çıktığı 1991'den beri Ermenistan'daki siyasi yapılanma Ermeni Diasporası ve Rusya'nın etkisi altında şekillenmektedir. İç politik dinamikleri değiştirme konusunda Rusya kadar etkili olan bir başka devlet daha yoktur. Rusya'nın ekonomik ve siyasi desteğini almadan herhangi bir siyasi partinin Ermenistan'da iktidara gelebilmesinin zor olduğu söylenebilir. Ermenistan,

Rusya'nın bölgedeki siyasi, ekonomik ve askeri çıkarlarını göz ardı ettiği zaman ciddi sorunlarla karşılaşabilmektedir. Buna Petrosyan'ın istifa sürecini ve Ermenistan'ın Rusya'dan aldığı doğalgazda zaman zaman kesintiler olmasını örnek olarak gösterebiliriz (Cabbarlı, 2006). Özellikle Diaspora Ermenileri, her ne kadar Ermenistan'da yaşamasalar da, ülkenin siyasi yapılanmasında ve kararlarında etkisini şiddetle hissettirmektedir.

Bağımsızlıktan sonra ülkenin başına geçen Levon Ter-Petrosyan özellikle Türkiye ile ılımlı bir politika izlemeye çalışmıştır. Nitekim 1992 yılında Ermenistan AGİK'e girerek "sınırların değişmezliği" ilkesini kabul etmiştir. Ancak buna rağmen diasporanın da etkisiyle Ermenistan anayasasına bu tutuma karşı maddeler eklenmiştir (Ağacan, 2007; 43-50). Ancak her ne kadar ilişkiler ılımlı olarak nitelendirilse de yine bu dönemde Karabağ sorunu ve Ermeni- Azeri savaşı yaşanmış ve neticesinde de Türkiye Sınırlarını Ermenistan'a kapamıştır. Robert Koçeryan'ın döneminde ise Ermenistan dış siyasetinde daha sert politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Şubat 2008'de Devlet Başkanı olarak seçilen Serj Sarkisyan ise ılımlı bir siyaset anlayışıyla yeni dönemde daha fazla umut vaat eden bir görünüm sergilemektedir.

3.2. Ekonomik, Sosyal ve Demografik Yapısı

Güney Kafkasya bölgesinin en küçük devletlerinden biri olan Ermenistan'ı, Sovyet sonrasında Güney Kafkasya Devletleri arasında ekonomisi ve nüfusu en yavaş gelişen ülke olarak değerlendirmek mümkündür. 1991-1993 yılları arasında GSYİH' de ki % 60 'lık düşüş, Ermenistan sanayisini henüz 1990'ların başında çökme noktasına getirmiştir. 1994'te %5273'e ulaşan hiperenflasyon ile beraber işsizlik ve fakirlik Ermenistan'da yayılmıştır. 1998'deki büyük depremde ise ekonomi çökme düzeyine gelmiştir (Kantarıcı, 2005: 228). Ermenistan'ın neden diğer devletlere oranla daha az geliştiğini açıklarken, devletin zengin petrol yataklarından uzak, hiçbir denize kıyısı olmayan özelliğine birde sınırının kapalı olduğu Azerbaycan ve Türkiye'yi eklediğimizde sorunun cevabını bulabiliriz.

Yaklaşık 29 bin kilometre kare alana sahip olan Ermenistan'ın bakır, demir, boksit, molibden, altın, kurşun ve çinko gibi yeraltı zenginlikleri büyük miktarda ponza, mermer, tuf, kireç taşı, bazalt ve tuz yatakları da bulunmaktadır (The Government of the Republic Of Armenia,2009). 2008 yılı verilerine göre ise 3.1 milyon nüfusu bulunmaktadır (Worldbank,2009a). Ancak

nüfusunun Ermenistan’da yaşayan kısmı sadece bu kadardır. Diaspora olarak adlandırılan Ermenistan dışında yaşayan Ermenilerin nüfusu oldukça fazladır.

Tablo 1– Ermenistan’ın 2000 – 2007 Nüfus ve GSYİH Göstergeleri

Veri Bilgileri	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Nüfus*	3.08	3.06	3.05	3.03	3.02	3.01	3.01	3.01	3.1
GSYİH*	1.91	2.11	2.37	2.80	3.57	4.90	6.38	9.20	10.3

Kaynak: The World Bank,2009b

*: GSYİH Milyar \$ cinsinden – Nüfus Milyon kişi

Nüfus verilerini incelediğimizde (Tablo 1) nüfus artışının 2000 yılından 2008’e kadar azaldığını görebiliriz. Nüfusun azalmasını, ekonominin artışlara rağmen kötü olmasına bağlayabileceğimiz gibi, diasporanın Ermenistan üzerindeki sosyal etkisine de bağlayabiliriz. Çok uzun zamandan beri Ermenistan’ın nüfusu ülke dışında yaşayan Ermenilere oranla daha azdır. Dolayısıyla Ermeni nüfusunun sürekli olarak ülkeden göç vermesini de dışarıda yaşanan Ermenilere duyulan bir güven algılaması olarak düşünebilir ve ülkede yaşayan Ermenilerin ekonominin verdiği sıkıntılardan kurtulmak için onlar gibi yurtdışında yaşamayı seçmesine bağlayabiliriz.

Ermenistan’ın GSYİH’ sının yüksek artışlar göstermesinde enflasyonist etkilerin olabileceği gibi dış kaynaklı özellikle diasporanın ve Rusya’nın ekonomik yardımlarını da kaynak olarak göstermek yanlış olmayacaktır. Zaten ülkenin tarımsal üretim, sanayi üretimi ve hizmetler sektörünün GSYİH’ ye oranına baktığımız zamanda üretimin reel bir üretim olamayacağını görebiliriz.

Tablo 2–Ermenistan’da Tarım, Sanayi ve Hizmetler/GSYİH (%)

Veri Bilgileri	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Tarım/GSYİH	26	28	26	24	25	21	20	18
Sanayi/GSYİH	35.4	33.2	35.07	38.4	37.9	45.2	44.6	44.1
Hizmetler/GSYİH	39	39	39	38	37	37	37	38

Kaynak: The World Bank,2009c; Dikkaya, 2009a

Ermenistan’da tarım, sanayi ve hizmetler sektörünün, GSYİH içindeki payları, özellikle tarımsal üretimin payı 2000 yılından bu yana düşmekte (Tablo 2) buna paralel olarak sanayi üretiminin payı ise yeterli artış göstermemektedir. Tarımda 2000 yılından 2008’e kadar yaklaşık 1/3 oranında bir düşüş meydana gelmiştir. Sanayinin GSYİH’ deki payı ise 2000 yılından 2007 yılının sonuna kadar yaklaşık %10’luk bir artış göstermiştir. Hizmetler sektöründe ise kayda değer bir artış söz konusu değildir. Bu oranlar bize Ermenistan’ın bir sanayi toplumu olma yolunda ilerlediğini kısmen göstermektedir.

Ermenistan'ın toplam mal ve hizmet ihracat ve ithalat rakamlarına da göz atmak gerekmektedir. Tablo 3'den de görebileceğimiz üzere Ermenistan'ın toplam ithalatı 2003'den 2007'e kadar düzenli bir şekilde artış göstermektedir. Aynı şekilde ithalat rakamlarında da 2003 yılından itibaren bir artış görülebiliyor.

Tablo 3 – Ermenistan Dış Ticaret Verileri (Milyon \$)

	2003	2004	2005	2006	2007
Mal ihracatı	696	738	1.005	1.025	1.200
Hizmet İhracatı	207	333	411	485	526
<i>Toplam İhracat</i>	<i>903</i>	<i>1.071</i>	<i>1.416</i>	<i>1.510</i>	<i>1.726</i>
Mal İthalatı	1.130	1.196	1.593	1.921	2.807
Hizmet İthalatı	276	432	531	615	718
<i>Toplam İthalat</i>	<i>1.406</i>	<i>1.628</i>	<i>2.124</i>	<i>2.536</i>	<i>3.525</i>

Kaynak: FITA,2009

Ermenistan'ın ithalatının son dönemde artışına bakarsak, bölgede istikrarın ve iyi ilişkilerin sağlanmasıyla Ermenistan'ın ithalat kalemlerinde Türkiye de önemli bir rol oynayabilir.

3.3. Dış Politikaya Kısa Bir Bakış

Ermenistan dış politikasına değinirken Ermeni Diasporası'na ayrı bir yer açmak gerekir. Ülke nüfusundan daha fazla vatandaşın ülke dışında yaşıyor olması örneğine çok fazla olmadığı bir durumdur. Bu rakamın 5 milyondan fazla (Balcı,2006) olduğunu düşündüğümüzde ise diasporanın ülke içindeki hem siyasi hem de ekonomik etkinliğinin neden fazla olduğunu açıklayabiliriz. Koçaryan döneminde çifte vatandaşlık hakkını alan diasporanın desteğinin artmasını sağladı (Lütem, 2007: 1033). Bu da Ermenistan'ın dış politikasında diasporanın etkisini arttıran bir hamle olmuştur. Rusya'nın da Ermenistan'ın politikalarında etkili olduğunu daha öncede söylemiştik. Bu bağlamda Ermenistan dış siyasetinde aksayan yönün, kendi dış politikasına yeterince hâkim olamaması, yani tam anlamıyla bağımsız olamaması olduğunu söyleyebiliriz (Yılmaz,2008).

Ermenistan'ın komşularıyla ilişkilerini ele aldığımızda, özellikle Türkiye ve Azerbaycan'la sorunlar yaşadığı ve bu sorunlarında hem ekonomisine hem de doğal olarak sosyal yaşantılarına etki ettiği gerçeği karşımıza çıkmaktadır. Gürcistan ile olan ilişkilerine geldiğimizde ise; *Ermenistan'ın Rus destekli irredentist politikalarının, hatırı sayılır bir Ermeni azınlığı içinde barındıran Gürcistan'da yarattığı tedirginliğin iki ülke*

ilişkilerinde belirleyici olduğu gözlemlenmektedir (Ağacan, 2005). Bununla birlikte yine Ağacan'ın dediği gibi hem tarihsel bir güvensizlik hem de toprak bütünlüğü konusundaki tedirginlik, Gürcistan'ın Ermenistan ile olan ilişkilerini etkilemektedir

4. Türkiye - Ermenistan İlişkilerinin Tarihi ve Günümüz

Türkiye ve Ermenistan'ın ilişkilerini değerlendirirken, uzun yıllar birlikte yaşayan bu iki toplumun birbirlerinden nasıl koptuğunu, geçmişte yaşanan hangi sorunların günümüzde iki devletin ilişkilerini bu denli soğuttuğunu ve bu sorunların kaynağını anlamak gerekmektedir. Ancak bu şekilde ilişkilerin günümüzdeki ve gelecekte seyri anlaşılabilir.

4.1. Osmanlı Dönemi ve Ermeni Meselesinin Tarihçesi

Ermenistan'la sorunların kaynağı Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin ayaklanmalarıyla başlamıştır. Ancak sorunun kaynağı ve bu ayaklanmalarının sebebi 1774 Küçük Kaynarca anlaşmasına kadar uzanmaktadır. Anlaşma sonucunda Rusya, Osmanlı'nın iç işlerine karışma hakkını elde etmiştir. Bunu takiben, 28 Şubat 1856'da yayımlanan Islahat Fermanı ile gayrimüslim tebaaya ait haklar genişletilmiştir. Bu Ferman Paris Barış anlaşmasına eklenince, Rusya dışında diğer batılı devletlerinde Osmanlı iç işlerine karışmasının önü açılmıştır (Şimşir, 2005; 12–14). 1877–1878 Osmanlı Rus savaşından sonra imzalanan, 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Anlaşmasında ise İngiltere ve Rusya, Ermeniler için ortaklaşa şu hükmü koydular: Madde. 61- *Osmanlı Devleti, Ermenilerin oturdukları yerlerde muhtaç oldukları Islahat ve düzenlemeleri yapmayı ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı Ermenilerin emniyet ve huzurlarını korumayı taahhüt eder.* Bu anlaşma ile Ermeniler artık büyük devletlerin koruması altındaydı. 19.yy'da Ermeniler Hınçak ve Taşnaksütyun cemiyetlerini kurarak Anadolu'da isyanlara ve milli devlet fikrini, büyük Ermenistan hayallerini, hayata geçirmeye çalışmışlardır (Şimşir, 2005: 20–22).

I. Dünya Savaşı'nın yaşanmasıyla birlikte Rusya'yla işbirliği yapan Ermeniler, Doğu Anadolu'da büyük isyanlar başlatarak bölge halkına saldırılara başlamışlardı. Nitekim Osmanlı da buna tedbir getirmek adına 1915'te çıkarttığı bir Tehcir Kanunu ile Bölgedeki Ermenileri, Suriye ve Irak taraflarına göç ettirmiştir. Ermeni sorununun günümüze yansıyan “sözde soykırım” meselesi de bu olay ile başlamıştır. Ermeni tarihçiler, dönemin Osmanlı hükümeti İttihat ve Terakki'nin merkez kadrolarının bu olayla bir imha planını başlattıklarını, bu

amaçla da Ermeni nüfusunu “ölüm yürüyüşü” için Mezopotamya’nın çöllerine gönderdiğini söylemektedirler. Ayrıca tehcirin 24–48 saat gibi çok kısa bir zaman diliminde yapılmış olduğunu da iddia etmektedirler. Ancak Osmanlı arşiv belgelerine göre iki gün içinde tehcir ettirilenler köylüler değil, Ermeni komite üyeleri idi. Hatta köylülere 1 aydan fazla zaman verildiği bile görülmektedir. Üstelik tehcir sürecini dışarıdan gözlemleyenler Osmanlı Hükümetinin tehcirin güvenli bir şekilde gerçekleştirilmesi için talimatlar yayımladığını belirtmişlerdir (Çiçek, 2009). Nitekim soykırıma niyet eden bir devlet bunu kanun çıkartarak yapmayacağı, Osmanlı Devleti’nin de sırf bu tarz tartışmalara mahal vermemek için konuyla ilgili bir kanun çıkarttığı ve göç olayını bu şekilde gerçekleştirdiği görülmektedir. Yalnızca çıkartılan kanuna bakarak bile olayın “soykırım” ile ilgili olmadığı söylenebilir.

4.2. Türkiye - Ermenistan İlişkileri

Türkiye’nin sınır komşuları arasında ilişkilerinin en uzak olduğu Ermenistan 1991 yılında Sovyetlerin yıkılmasıyla bağımsızlığını kazanmıştır. Türkiye hemen akabinde 16 Aralık 1991 ‘de Ermenistan’ı ilk tanıyan devletlerden birisi olmuş ve ardından Ermenistan’a insani yardımda bulunmuştur. 1992 yılında da Ermenistan’a tahıl satmış ve Azeri petrol ambargosu nedeniyle enerji sıkıntısı çeken Erivan’a elektrik vermiştir (Demirağ, 2005- 2006; 74). Başlangıçtaki bu iyi ilişkiler Türkiye’nin kurucusu olduğu KEİ’ ye Ermenistan’ı da üye olarak davet etmesiyle devam etmiştir. Özellikle Ermenistan’ın ilk Başbakanı olan Ter-Petrosyan döneminin ilk zamanlarında ilişkiler sıcak bir zeminde devam etmiş, ancak Ermenistan’ın Karabağ’ı işgal etmesiyle Türkiye Nisan 1993’te insani yardımlarda dâhil olmak üzere Ermenistan’a yapılan her türlü sevkiyat için topraklarının ve hava sahasının kullanılmayacağını açıklayarak sınırını Ermenistan’a kapamıştır (Demirağ, 2005- 2006; 75). Ancak Türkiye iyi niyetini sürdürmek amacıyla 1995’te H–50 hava koridorunu açarak Ermenistan’a hava ulaşımını başlatmıştır.

1998 yılında Robert Koçaryan’ın göreve gelmesiyle ilişkiler daha sert bir zeminde devam etmiştir. Koçaryan sözde soykırımın uluslararası alanda tanınmasının Ermenistan dış politikasının öncelikleri arasında yer aldığını belirtmiş ve genelde Türkiye aleyhtarı bir politika izlemiştir. Bu dönemde 1999 yılında AGIT zirve toplantısının Türkiye’de yapılmasına karşı oy birliği ile karar alınmış ancak Ermenistan konuda veto tehdidinde bulunmuştur. Ancak diğer devletlerin ikazı üzerine vazgeçmiş ve zirveye de katılmıştır (Lütem,

2007: 1033). Yine Koçaryan döneminde 2007 yılında Türkiye’de gerçekleştirilen NATO zirvesine Ermenistan katılmamıştır. Ermenistan hükümetinin bu davranışları ilişkilerin zamanla daha da soğumasında önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

2001 yılında Brüksel’de gerçekleştirilen AB-Ermenistan Parlamenteler işbirliği Komisyonu toplantısından sonra, AB üyeleri, Türkiye ve Azerbaycan’a Ermenistan’a uygulanan ambargonun kaldırılması çağrısında bulunarak, bu konunun Türkiye’nin AB üyeliğini zora sokacağını belirtmişlerdir (Demirağ, 2005–2006: 75). Nitekim bu görüş de bize Ermenistan’ın AB için önemini arttığını göstermektedir. Bölgede enerji politikalarına ağırlık veren AB için Ermenistan’ın Rusya’dan biraz daha kopması bu bağlamda önem taşımaktadır. Bu çerçevede Avrupa Parlamentosu (AP) 6 Ekim 2004 Türkiye raporunda Türkiye’nin Ermeni “soykırımını” kabul etmesini beyan eden bir raporu kabul etmiştir (Şimşir, 2005: 238).

Ermenistan “sözde soykırım”la ilgili hiçbir bilimsel araştırmaya yanaşmamakta ve tarihsel gerçeklerden de olabildiğince uzak durmaktadır. Bunun en açık göstergesi de 2008’de Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan’ın konuyla ilgili konuşmasında söylediği, “*AB içinde de bu konu sürekli önümüze getiriliyor. Aslı astarı olmayan iddialar netice vermez. İddia sahipleri iddialarında samimiye, biz arşivlerimizi açtık. Gelin siz de açın, tarihçilerden oluşmuş bir heyet çalışsın, ardından atılması gereken adım neyse atarız*” ifadeler olmuştur (Fakir, 2005). Bu da Türkiye’nin konuya bakış açısını net bir şekilde ortaya koyarak çözüme ilişkin somut bir adımın atıldığını göstermektedir. Tüm bu gelişmeleri değerlendirdiğimizde Türkiye’nin üzerine düşen adımları yeterince attığını görüyoruz; ancak Ermenistan tarafından aynı tutum görülememiştir. Uluslararası ilişkilerin, iki ülkenin birbirine aynı imtiyaz ve hakları karşılıklı olarak tanınması anlamına gelen “*Karşılıklılık İlkesi*” kavramına dayandığını düşünürsek sadece bir tarafın taviz vermesini beklemek gerçekçi olmayacaktır.

Günümüzde Türkiye’den, Gürcistan üzerinden Ermenistan’a yolcu otobüsü seferleri yapılmaktadır. 10 Ocak 2002’den itibaren de Ermenistan’dan Türkiye’ye girişinin önündeki zorluklar azaltılmıştır. Yine bu olayları takiben 29 Mart 2007’de Akdamar Kilisesi restore edilmiş ve müze olarak açılmıştır (Dikkaya, 2009b). Son olarak da Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün 5 Eylül 2008’de Türkiye ve Ermenistan Milli Futbol takımları arasında oynanacak maç

için Ermenistan'a gitmesi Türkiye'nin attığı adımlardan sonuncusuydu. Ziyaret sırasında iki ülke Cumhurbaşkanları ve Dışişleri Bakanları arasında yapılan görüşmelerde, ikili ilişkiler, bölgesel gelişmeler ve Türkiye'nin Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu (KIİP) inisiyatifi geniş şekilde değerlendirilmiştir (MFA,2009a). Serj Sarkisyan'ın da 14 Ekim 2009'da aynı maçın Türkiye'de oynanacak karşılaşması için Bursa'ya gelmesi atılan adımların karşılıklı olması durumunda ilişkilerin yönünde de pozitif bir ilerleme olacağını göstermiştir.

Son zamanlarda ise ilişkilerin gelişmesine yönelik adımlar hızlandı.10 Ekim 2009'da Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine dair dışişleri bakanları tarafından Zürih'te imzalanan protokol'de alınan bazı kararlar şunlardır (MFA,2009b);

- İki ülke arasında mevcut sınırın uluslararası hukukun ilgili anlaşmalarında tarif edildiği şekliyle karşılıklı olarak tanınması,
- Ortak sınırın açılması,
- İyi komşuluk ilişkileriyle bağdaşmayacak herhangi bir siyaset izlemeyeceklerine dair taahhütlerin yinelenmesi,
- Halkların yararına hizmet etmek amacıyla iyi komşuluk ilişkileri tesis etmeyi, siyasi, ekonomik, kültürel ve diğer alanlarda ikili ilişkileri geliştirmesi,
- Protokolün yürürlüğe girdiği tarihten itibaren diplomatik ilişki kurulması ve karşılıklı olarak diplomatik temsilcilik açılması.

İmzalanan bu protokol, ilişkilerin geliştirilmesine yönelik atılan tarihi bir adım niteliğindedir. Ermenistan Anayasa Mahkemesi protokolü onaylamış ancak protokol şartlarının ancak iki koşulun gerçekleşmesi durumunda geçerli olacağına hükmetmiştir. Karara göre ancak "diplomatik ilişkilerin kurulması" ve "ortak sınırın açılması" durumunda protokoller geçerli olabilecektir. Ayrıca Mahkeme, protokollere göre, "ilişkilerin tarihsel boyutunu" incelemek üzere kurulması öngörülen protokollerin kesinlikle 1915'te yaşananları ele almayacağını söylemiştir (Köker,2010). Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin aldığı bu karar da bizi yine aynı noktaya götürmektedir: *ilişkilerin tıkanması*. Türkiye cephesinde ise protokollerin onaylanmasına dair bazı senaryolar öne sürülebilir: a) *Protokoller TBMM tarafından kabul edilmeyebilir*, b) *TBMM tarafından Karabağ'a ilişkin somut bir ilerleme ortaya çıkıncaya kadar bekletilebilir*, c) *Son ihtimal ise meclis tarafından kabul edilecek bir deklarasyonla birlikte kabul edilerek protokollerin yaşama geçmesi için gerekli*

şartlara vurgu yapılabilir (Dikkaya, 2009c). Bu Protokollerin Parlamentolarca onaylanma süreci ise iki ülke için de sancılı geçecektir.

Ermenistan dış siyasetinde kısmen de olsa atılan bu adımların arkasında, bölgenin artan önemi gelmektedir. Azerbaycan, Türkmenistan gibi petrol yataklarına sahip olan ülkelerin, bu kaynaklarından sıklıkla yararlanmak isteyen batılı devletler, bölgedeki petrolün Batıya aktarılmasına büyük önem vermektedirler. Bu bağlamda gündeme gelen Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattı, 2006 yılında işlemeye başladı ve günümüzde ortalama 850 bin varil petrolün aktarımı G. Kafkasya ve Türkiye üzerinden birçok devlete daha az maliyetle aktarılabilme imknına kavuştu. Aynı zamanda yine Güney Kafkasya Doğal Gaz Boru Hattı (SCP) projesi ile Azerbaycan doğalgazının Gürcistan zerinden Türkiye'ye ulaştırılması hedeflendi ve 2007 yılında bu proje hayata geçirildi. Günümüz itibariyle 8 milyar metreküp doğalgaz Gürcistan topraklarından bu proje ile Türkiye'ye ulaşmaktadır. Ayrıca hattın mevcut kapasitesi de yapılacak ek bir yatırımla daha da arttırılabilecektir. Tüm bunlara ek olarak 13 Temmuz 2009'da imzalanan NABUCCO projesi de yine bölgedeki doğalgaz ve petrolün batıya ulaşmasını sağlayacak projelerden biridir ve bu boru hattı da Ermenistan üzerinden geçmemektedir. Boru hatlarının yanında, bir bağlamda Avrupa'yı Asya'ya bağlayacak olan Kars-Tiflis-Bak demiryolu projesi de bölgedeki etkinliği arttıran diğer bir husus olarak ön plana çıkmaktadır.

Tüm bunları değerlendirdiğimizde özellikle bölgedeki bu tarz büyük projelerden Ermenistan'ın faydalanamaması, buradaki ekonomik sıkıntıları arttırmakla beraber Ermenistan'ı bölgede bir yalnızlığa da itmektedir. Dolayısıyla da Ermenistan, özelikle son dönemlerde, Türkiye'yi batıya açılan ya da ekonomik sıkıntılarından kurtulmaya ve siyasi istikrarını sağlamaya yarayacak ciddi bir çıkış kapısı olarak görmektedir.

5. Türkiye–Ermenistan–Azerbaycan ıkmazı

Güney Kafkasya Bölgesi'nin stratejik öneminin arttığı son zamanlarda bu üçlü arasındaki ilişkilerde gittikçe önem kazanmaya başlamıştır. Özellikle AB bölgeden geçen petrol ve doğalgaz boru hatlarının güvenilirliği ve maliyeti açısından bu lnn ilişkilerine önem vermektedir. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Karabağ sorununun açılması durumunda, Türkiye'nin Ermenistan ile problemleri de bir nebze düzelmeye başlayacaktır. Bu durumda bölgedeki lkeler birbirleriyle daha sıkı ilişkiler kurmaya başlayacak ve bölgesel olarak da

bir kalkınma yaşanabilecektir. Dolayısıyla bu üçlü arasındaki ilişkilere Gürcistan'ı da eklersek, bölgenin güvenlikten enerji konusuna kadar önem arz eden stratejik yapısı daha da önemli bir hal alacaktır. Ancak bu üçlü arasındaki siyasi ilişkilerin daha iyi boyutlara taşınması kolay gözükmemektedir. Yıllardır devam eden politika çıkmazı günümüzde de devam etmektedir. Bu politika çıkmazını ve neden olduğu siyasi tutumları aşağıdaki gibi özetleyebiliriz;

- Ermenistan Hükümeti; 1915'te Osmanlı Devleti ile yaşadığı olayları asılsız olarak "soykırım" şeklinde adlandırmakta ve bunu uluslararası arenada sıklıkla dile getirmekte, diasporanın güçlü olduğu yerlerde bunu ülkelere yasal olarak kabul ettirmektedir. Esas amacı ise bu asılsız iddiayı Türkiye'nin kabul etmesini sağlamak ve doğacak yasal sorumluluklardan faydalanarak çeşitli ekonomik ve siyasal haklar talep etmektir. Türkiye'nin bu konuyu açıklığa kavuşturmadaki her türlü girişiminin önünü kesmeye de çalışan Ermenistan, 2008 yılında Türk Hükümeti'nin uluslararası gözlemciler eşliğinde ortak bir tarih komisyonunun kurulması ve iki ülkenin de konuyla ilgili arşivlerini açmalarını, komisyonun verdiği sonuca göre de değerlendirmenin yapılması gibi mantıklı bir öneriyi bile reddederek olumsuz yaklaşımını sürdürmüştür.

- Ermenistan, Türkiye ile olan kara sınırını net bir şekilde tanımamaktadır. Bununla birlikte Ermenistan "Bağımsızlık Bildirgesi ve Anayasasında sözde soykırım iddiaları ve Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesindeki toprakları üzerindeki hak iddialarını beyan eden ifadelerde bulunmaktadır (Anadolu,2009). Bu ifadelerde Batı Ermenistan sözü de geçmektedir ve daha da önemlisi sınırların dokunulmazlığı ve iyi komşuluk ilişkilerine ilişkin bir deklarasyonu da Ermenistan yönetimi tarafından imzalanmamaktadır (Kasım, 2009). Buna ilaveten Ermenistan, resmi devlet armasında, Türkiye sınırları içerisinde yer alan Ağrı Dağı'nı sembol olarak kullanmaktadır. Hatta Ağrı Dağını gerek sinema filmlerinde gerekse şehir adları gibi birçok alanda kullanmaktadırlar. Bu da iyi niyetle bağdaşan bir tutum değildir.

Bu ve bunun gibi birçok siyasi tutum ve davranış Türkiye ve Ermenistan arasında ilişkilerin bir türlü başlayamamasına neden olmaktadır. Daha öncede bahsettiğimiz gibi Ermenistan'daki baskı gruplarının ve diasporanın etkileri burada kendini göstermektedir. Türkiye ile yakınlaşmaya çalışıldığı her durumda bu baskı gruplarından Ermeni Hükümetine yoğun

eleştiriler gelmekte ve hükümeti geri adım atmaya zorlamaktadır. Aynı şekilde Türkiye'deki toplumsal duyarlılığın bu konuda artış göstermesi hükümetin ileri bir adım atmasını zorlaştırabilmektedir. Bu zorluk Ermenistan'daki kadar yoğun olmasa da Türkiye'nin ayrı bir zorluğu daha vardır ki o da Azerbaycan faktörüdür. Azerbaycan ve Türkiye halkları birbirlerini “tek millet iki devlet” olarak görmektedir. Bu bağlamda Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Karabağ sorunu büyük önem teşkil etmektedir. Türkiye, Ermenistan ile olan sınır kapılarını bu yüzden kapatmıştır. Şimdi ise kapıların tekrar açılmasına yönelik bir tutum algılandığı zaman Azerbaycan hükümeti ve halkı büyük tepkiler vermektedir.

Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün 5 Eylül 2008'de Türkiye ve Ermenistan Milli Futbol takımları arasında oynanacak maç için Ermenistan'a gitmesi son dönemde yeni ilişkiler yumağının başlamasının işaretlerini veriyordu. ABD Başkanı Obama'nın Türkiye ziyaretinde, Türkiye ile Ermenistan arasındaki normalleşme sürecinin gölgelenmemesi gerektiği yönünde ki açıklamaları da Ermeni Hükümetine baskıları bilinen diasporaya bir yanıt niteliği taşıdığı ve bu ilişkileri baltalamaması konusunda uyarılar taşıdığı düşünülmüştür (Sabah,2009). Hatta “The Economist” dergisi Türkiye ile Ermenistan arasındaki anlaşmanın birkaç gün içine parafe edileceğini ve sınırın birkaç ay içinde açılacağını dile getirmişti. Sınır Kapısının açılması dedikoduları yayılmaya başlayınca da Azerbaycan hükümeti ve halkından tepkiler gelmeye başladı. Bu tepkiler artınca da Başbakan Recep Tayyip Erdoğan “*Biz Azerbaycan-Ermenistan arasında mutabakat sağlanmadığı sürece Dağlık Karabağ konusunda Türkiye Ermenistan olarak nihai bir sözleşmeyi imzalayamayız Altyapı çalışmalarını yaparız, ön çalışmaları yaparız ama bu kesinlikle Azerbaycan Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ sorununun çözümüne bağlıdır*” (TRT,2009) ifadelerini kullanarak, bir bakıma sınır kapısının açılma şartını da ifade etmiş oldu. İşte bu noktada ilişkiler yine bir çıkmaza girmektedir. Ne zaman siyasi ve ekonomik ilişkileri bir adım öteye taşımak adına bir hamle yapılırsa bu kısır döngü kendini tekrar başa sarmakta ve ilişkilerin normalleşmesi süreci tıkanmaktadır.

Aslında bu durum düşünüldüğünde Ermenistan'la ilişkileri iyileştirmek adına Azerbaycan gibi bölgede stratejik önemi en üst seviyede olan ayrıca ekonomik ilişkilerimizin diğer Güney Kafkasya ülkelerine göre çok daha güçlü olduğu bir ülkeyle ilişkilerin kötüye gitmesine göz yumulması Türkiye adına yararlı olmayacaktır ki Azerbaycan ile Türkiye arasında aynı zamanda tarihsel ve

kültürel bir bağında olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Ancak ilişkilerin bir şekilde ileriye taşınması hem bölge adına hem de dolaylı ve doğrudan Türkiye adına menfaatler doğurmaktadır. Bu bağlamda ilişkilerin düzelebilmesi için ilk şartlardan birinin, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki problemin ortadan kaldırılması gerekliliği olduğu ön plana çıkmaktadır.

Bu üçlü arasındaki problemler esasen en fazla Ermenistan ve ekonomisine zarar vermektedir. Nitekim bölgedeki boru hatlarının Ermenistan'ı teğet geçmesi, Nabucco gibi yeni boru hattı projelerinden de Ermenistan'ın mahrum kalması ekonomiyi etkilemekte ve bölgesel bir dışlanmaya neden olmaktadır. Ermenistan'ın daha ılımlı, tutarlı ve mantıklı bir dış politikaya yönelmesi durumunda olası bölgesel işbirlikleri ve yeni projelerde de bir artış meydana gelmesi ve bölge ekonomilerinin daha da iyileşmesi kaçınılmazdır (Dikkaya ve Özyakışır: 2008). Bu aynı zamanda Türkiye'nin sınır güvenliği konusunda da önem arz etmektedir.

Tüm bunlar düşünüldüğünde bu ekonomik-politik çıkmazdan üç devletinde bir an önce kurtulması gerekliliği ön plana çıkmaktadır. Bu aşamada yapılacak ilk iş Azerbaycan-Ermenistan arasındaki problemlerin çözüme kavuşturulmasıdır. Bunu takiben Türkiye ile Ermenistan arasındaki sorunlar tartışılabilir bir düzeye gelebilecek ve kısa zaman içinde de sorunlar büyük ölçüde giderilecektir. Ancak bu konularda Ermenistan'ın üstüne düşen görevi mutlaka yerine getirecek adımları atması gerekiyor.

Konuyu biraz daha açıklığa kavuşturmak ve bölgesel ilişkilerin önemine daha da vurgu yapmak açısından, Türkiye-Ermenistan arasındaki ekonomik ilişkilere, Ermenistan'ın bölgedeki ekonomik faaliyetlerine ve ülkeler arasında olası bir yakınlaşmanın bölgesel temel tabanda ve Türkiye temel tabanında etkilerine daha yakından bakmak gerekiyor.

6. Bölgesel Ekonomik ve Siyasal Göstergelerin Analizi

Daha öncede değindiğimiz gibi Türkiye ve Ermenistan arasındaki problemlere ve ekonomik ilişkilere sadece ikili ilişkiler perspektifinden bakmak eksik sonuçlara neden olabilir. Çünkü tek yönlü bakıldığında Ermenistan'la ilişkilerin gelişmesi Türkiye'den daha çok, özellikle ekonomik açıdan Ermenistan için faydalı olacaktır. Ancak aynı konuda Türkiye, Ermenistan'dan ekonomik anlamda fazla bir beklenti içine girmemelidir. Henüz üretiminde uzmanlaşmayı başaramamış Ermenistan'la olası bir ticaret genişlemesi mevcut koşullar altında çok büyük boyutlarda olmayacaktır. Mevcut ticaret hacminden 4-5 kat daha büyük bir genişleme beklenmesi pek gerçekçi bir beklenti değildir. Olaya ancak ve ancak Güney Kafkasya'yı bir bütün olarak değerlendirip, ilişkileri bu düzlemde ele alırsak

uzun vadede, bölgesel istikrarın da katkısıyla, Türkiye için bir ekonomik ve siyasi çıkardan bahsedebiliriz.

Güney Kafkasya bölgesindeki mevcut ticaret potansiyelini incelediğimizde ve bu göstergelerde Türkiye'nin mevcut ülkelerle olan ticaretine baktığımızda (Tablo 4) zayıf bir ticaret hacminin olduğunu görebilmekteyiz. 2003 yılında Türkiye; Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'a toplam 340 milyon \$ civarında ihracat gerçekleştirmiştir. Bu rakam sırasıyla 2004 yılında; 464,8 milyon \$; 2005 yılında 649,1 milyon \$; 2006 yılında 1,001.4 milyon \$ ve 2007 yılında da 1.483 milyar \$'a yükselmiştir. Türkiye'nin bölge ülkelerine yıldan yıla ihracatının arttığını görmekteyiz. Türkiye'nin bölge ülkelerinden yaptığı ithalata baktığımızda ise; 2003 yılında toplam ithalatının 189.5 milyon \$; 2004'te 301.3 milyon \$; 2005'te 397.8 milyon \$; 2006'da 513 milyon \$ ve 2007'de de 1.228 milyar \$'a yükseldiğini görüyoruz. Tabloyu incelediğimizde Türkiye'nin bölge ülkeleri ile olan ticaretinde 2003–2007 yıllarında her yıl dış ticaret fazlası verdiğini görmekteyiz ki bu fazla Azerbaycan'dan petrol ve doğalgaz ithalatımıza rağmen oluşmuştur.

Tablo 4 –Güney Kafkasya-Türkiye Dış Ticareti (2003- 2007)

		TÜRKİYE		AZERBAJCAN		ERMENİSTAN		GÜRCİSTAN	
		M	X	M	X	M	X	M	X
TR.	2003			195.1	107.0	33.3	-	112.1	82.5
	2004			225.0	182.6	37.6	-	202.2	118.7
	2005			313.0	276.0	53.1	-	283	121.8
	2006			385.0	388.1	93.8	-	522.6	124.9
	2007			624.7	1056.3	130.4	-	727.9	171.8
AZ.	2003	107.0	195.1			-	-	93.8	16.6
	2004	182.6	225.0			-	-	157.7	25.3
	2005	276.0	313.0			-	-	233.4	83.4
	2006	388.1	385.0			-	-	318.5	92.2
	2007	1056.3	624.7			-	-	382.4	137.5
ERM	2003	-	33.3	-	-			11.2	30.7
	2004	-	37.6	-	-			25.4	54.5
	2005	-	53.1	-	-			39.3	39.9
	2006	-	93.8	-	-			40.2	73.6
	2007	-	130.4	-	-			59.6	110.8
GÜR	2003	82.5	112.1	10.2	111.5	22.8	12.3		
	2004	118.7	202.2	14.5	188.9	41.3	25.2		
	2005	121.8	283	45.5	208.4	39.3	34.1		
	2006	124.9	522.6	49.2	285.3	34.7	47.5		
	2007	171.8	727.9	62.9	343.8	42.0	69.1		
Top	2629.7	3938.8	1925.1	3147.7	528.3	188.2	3209.3	1284.2	

Kaynak: UN Comtrade,2009

Kısaltmalar: M: ithalat; X.İhracat,TR:Türkiye;AZ: Azerbaycan; ERM: Ermenistan; GÜR: Gürcistan, rakamlar milyon \$ cinsinden verilmiştir.

Ancak Tablo 4’de görebileceğimiz gibi 2003–2007 yılları arasında Türkiye’nin Ermenistan’dan herhangi bir mal ya da hizmet ithalatı yoktur. Ancak Ermenistan’a olan ihracatı her yıl artış göstererek 2007 yılında 130 milyon \$’a kadar çıkmıştır. Tablo 3’ten görebileceğimiz gibi Ermenistan’ın toplam ithalatı 2007 yılında 3 milyar 525 milyon \$ civarındadır. Bu da Ermenistan’ın toplam ithalatının %3.68’ine denk gelmektedir.

Türkiye-Ermenistan arasındaki ve doğal olarak da Azerbaycan-Ermenistan arasındaki ilişkilerin iyiye gitmesiyle bu tablonun değişeceği kuşku götürmeyecek bir gerçektir. Bölgesel iş birlikleri neticesinde ekonomik faaliyetlerde mutlak bir artış yaşanacaktır. Dolayısıyla bu durum bölgede bir döngü halinde artış göstererek Türkiye’nin bölgesel dış ticaret hacminde büyüme sağlayacaktır. İlişkiler bu düzeyde olmasına rağmen, bölgeye yaptığımız toplam ihracatın yıldan yıla artış gösterdiğini düşünürsek bu artışın yaşanacağını düşünmek zor değildir. Ancak var olan koşullarda artışın çok büyük boyutlarda olmayacağını ülkelerin makro ekonomik göstergelerine bakarak görebiliriz. Ülkelerin mevcut potansiyeli zaten bu artışın çok yüksek boyutlara erişmesine müsait bir konjunktür yaratmamaktadır. Özellikle Türkiye’nin Ermenistan ile olan ticaretinde, sınırın açılması ya da ilişkilerin arttırılması durumunda sanıldığı kadar yüksek miktarlarda bir artış olmayacağını Sedat Laçiner bölgedeki ülkeleri karşılaştırarak göstermektedir. Laçiner’in de söylediği gibi (Laçiner, 2002); Türkiye – Gürcistan ilişkilerini bu bağlamda ele alırsak, Ermenistan’ın nüfusundan daha fazla nüfusa sahip olan Gürcistan (Tablo 6) ile Türkiye arasında iki sınır kapısı (Türkgözü ve Sarp) da açık durumdadır. Ancak buna rağmen Gürcistan’la Türkiye’nin yıllık ticaret hacimleri 899.7 milyon \$ civarındadır (Tablo 5). Ayrıca bu iki ülke arasındaki ticaret hacminde Ermenistan faktörünün payı zaten mevcuttur. Çünkü sınır kapılarının kapalı olması dolayısıyla Türkiye-Ermenistan arasındaki ticaret Gürcistan üzerinden gerçekleşmektedir. Türkiye’nin kültürel ve tarihi bağının güçlü olduğu, bölgenin en güçlü ekonomilerinden biri olan Azerbaycan’la ticaret hacmi de 2007 yılına göre (Tablo 5) 1.681 milyar \$ civarındadır ki bu oranın büyük kısmını Türkiye’nin petrol ithalatı oluşturmaktadır. Bunları değerlendirdiğimiz zaman Ermenistan ile olan sınır kapılarının açılması durumunda Türkiye’nin petrol ithal etmeyeceği Ermenistan’la olan ticaret hacminin de en azından Gürcistan ile olan ticaret hacminden daha fazla olamayacağı söylenebilir.

Tablo 5-Türkiye-Güney Kafkasya Ticaret Hacmi (2007)

	Azerbaycan	Ermenistan	Gürcistan
İthalat	1,056.3 Milyar \$	-	171.8 Milyon \$
İhracat	624.7 Milyon \$	130.4 Milyon \$	727.9 Milyon \$
Ticaret Hacmi	1.681 Milyar \$	130.4 Milyon \$	899.7 Milyon \$

Kaynak: UN Comtrade,2009

Ayrıca yine Ermenistan'ı, Gürcistan ve Azerbaycan ile 2007 verilerini baz alarak karşılaştırdığımızda görüyoruz ki hem pazar alanı olarak düşünöldüğünde daha küçük bir nüfusa sahip hem de GSYİH oranlarında diğerk ülkelere göre daha geridedir (Tablo 6). Bununla birlikte Ermenistan, Türkiye'nin ticaret hacminin bölgede en yüksek olduğu (1.6 Milyar \$) Azerbaycan'ın nüfusunun yarısından daha az bir nüfusa ve 1/3'ünden daha az GSYİH oranına sahiptir. Dolayısıyla Ermenistan'ın var olan ekonomik potansiyeli ile Türkiye'ye çok büyük katkılar doğuramayacağı bir gerçektir. Ancak Ermenistan'ın özellikle Türkiye ve Azerbaycan'la ilişkilerinde "çıkılmaz" neden olan dış siyasette uyguladığı politikaları değıştirmesi ve mantıklı, kabul edilebilir bir düzeye indirilmesiyle gelişecek ticari ilişkilerden Türkiye adına kazanılacak siyasi ya da ekonomik değerin önemi de önemsizleştirilmemelidir.

Tablo 6-Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Nüfus ve GSYİH (2007)

	Azerbaycan	Ermenistan	Gürcistan
Nüfus	8.56 milyon	3.01 milyon	4.40 milyon
GSYİH	31.25 milyar \$	9.20 milyar \$	10.18 milyar \$

Kaynak: The World Bank,2009c

Daha önce de değinildiği üzere Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin düzelmesini sadece iki ülkenin perspektifinden değerlendirmek eksik olabilir. O yüzden bölgeyi bir bütün olarak ele almak gerekliliği ön planda tutulmalıdır. Bölge ülkelerinin sosyal, siyasi ve ekonomik ilişkileri geliştikçe, etkileşimleri arttıkça ekonomileri de birbirinden güç alarak zamanla daha da büyük potansiyellere ulaşabilir. Dolayısıyla Türkiye'nin bölge ülkeleriyle olan ticaretinde kayda değer artışlar yaşanabilir. Ayrıca olaya siyasi yönden baktığımızda da Türkiye bölgede daha fazla söz sahibi olmaya başlayacak ve Kafkasya bölgesinde nüfuzunu daha da arttırabilecektir. Ancak bunun kısa vadede sağlanması hem siyasi hem ekonomik açıdan zor görünüyor.

Türkiye'nin bölgedeki istikrar ve güvenin sağlanarak ekonomik ve siyasi ilişkilerin artmasıyla elde edeceği kazançlarını en temel bazda; bölgesel ihracatının artmasıyla beraber, Azerbaycan petrolünün daha düşük maliyetlerle Ermenistan üzerinden hem Türkiye'ye hem de uluslararası piyasalara ulaştırılması imkânı olarak sıralayabiliriz. İlişkilerin normalleşmesiyle, petrol boru hatları ve demiryolları güzergâhları gibi benzerlerinin Gürcistan üzerinden yapılan ulaşım, geçiş ve taşımacılığı, daha düşük maliyetlerle Ermenistan üzerinden de yapılabilecek ve ayrıca Gürcistan dışında enerji nakil hatları ve ulaşım için farklı güzergâhların oluşturulması da bu hatların güvenliği ve çeşitliliği açısından karşılıklı faydalar sağlayabilecektir. Nitekim 2008 yılında Gürcistan'da yaşanan kaos ortamı ve savaş bunun gerekliliğini de göstermektedir. Bunlarla beraber, Türkiye'nin Güney Kafkasya'ya yakın olan Doğu Anadolu bölgesindeki şehirlerin ihracat potansiyellerinin azda olsa artması, doğu sınır güvenliği riskinin azalması ve Türkiye'nin sınır kentlerinde ekonomik bir canlanmanın yaşanmasıyla bu bölgedeki göçün nispeten azaltılması gibi ekonomik ve sosyal getirisi olan etkenleri de bölgesel ilişkilerin normalleşmesinin getirisi olarak sıralayabiliriz. Bölgenin en güçlü siyasi ve ekonomik gücüne sahip Türkiye'nin Kafkaslarda daha fazla söz hakkının olması uluslararası ilişkilerde Türkiye'ye siyasi ve ekonomik anlamda katkı sağlayacaktır. Ancak bu etkenlerin her birinin getirisini (mevcut ülkelerin potansiyelleri dikkate alındığında) özellikle kısa ve orta vadede fazla abartmamak gerekir. Ermenistan ve Türkiye arasındaki ilişkiler bölgeden bağımsız olarak ele alındığında ise, bunlara ek olarak iki ülke arasındaki turizmin artması da bu kategoriler arasında değerlendirilebilir.

7. Sonuç

AB ve ABD, Güney Kafkasya'nın öneminin artmasıyla bu bölgeye yönelik politikalarında değişikliklere gitmiştir. Bu bölge, özellikle petrol ve doğalgaz gibi kaynakların bölgeden AB'ye transferi noktasında ve AB için güvenlik sorunları bağlamında önem kazanmıştır. AB bu bağlamda Türkiye'ye ilişkilerin geliştirilmesi konusunda önerilerde de bulunmaktadır. Türkiye'nin AB'ye katılım sürecinde bu konunun Türkiye'nin önün getirileceği daha öncede bahsedildiği gibi sıkça dile getirilmiştir. Konuya ABD tarafından baktığımızda ise Obama'nın başkan seçilmesi sürecinden sonraki Türkiye ziyaretinde bu konu tekrar gündeme gelmiş ve Obama Nisan 2009'da TBMM'de yaptığı konuşmada, "...*Bu Mecliste konuşurken, tabii ki 1915 yılında yaşanan kötü*

olayları da gündeme getirmek lazım. Bunlar, benim değil, Ermenilerin ve Türklerin birlikte çözeceği sorunlardır. Türk ve Ermeni halkları, dürüst, açık ve yapıcı bir şekilde bu süreci ele almalıdırlar. Zaten bu anlamda Ermeni ve Türk liderlerinin attıkları cesur adımları gördük..." (TBMM,2009) dile getirmiştir. Bu konuşmadan da anlaşılacağı üzere ABD konunun bir an önce çözüme kavuşturulmasını istemekte ve bölgedeki enerji hatlarının daha da güvenli bir şekilde aktarımının sağlanması yönünde konuya önem vermektedir.

Konuya birde Rusya açısından baktığımızda, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi, sorunların ortadan kalkması ve sınırın açılması Rusya'yı olumsuz yönde etkileyebilir. Özellikle Ermenistan üzerinde siyasi ve askeri bir denetimi olan Rusya'nın, Karabağ gibi askeri sorunlarında ortadan kalkmasıyla bölgede etkinliği zayıflayabilir. Güney Kafkasya ve Türkiye ilişkilerinin bu bağlamda gelişmesi Rusya'nın bölgedeki gücünü azaltabilir.

Bölgedeki ekonomik ilişkilerin boyutunu incelediğimizde ise, günümüzde çok zayıf bir dış ticaret ağı ve ekonomik bağ olduğunu görmekteyiz. Türkiye'nin bölge ülkeleriyle olan ticaret hacminde ise yıldan yıla artışlar gözlemlenmektedir. Türkiye'nin Ermenistan'a yılda 130 milyon dolarlık (Tablo 4) bir ihracatı mevcuttur ve geçmiş yıllara bakıldığında bu ihracatın arttığı gözlemlenebilir. Ancak sınırın açılması, ekonomik ve siyasi ilişkilerin gelişmesinin Ermenistan ile olan ticaret hacminizi kat be kat arttıracığı görüşü, sadece ikili ilişkiler çerçevesinde bakıldığında hatalı olabilir. Ermenistan'ın mevcut ekonomik, siyasi ve demografik göstergeleri incelediğinde zaten bu ekonomik potansiyelin çok yüksek olamayacağı görülebilir.

Ancak konuya bakış açısı biraz daha genişletilir ve Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin ve bu bağlamda da Azerbaycan – Ermenistan ilişkilerinin gelişmesi neticesinde olası sonuçlara göz atılırsa, Güney Kafkasya'da ülkeler arası işbirliğiyle dayanışmanın artması ve bölgedeki istikrarın sağlanmasıyla, bölge ekonomilerinin güçleneceğini ve zamanla daha yüksek oranlarda bir ticaret hacminin yakalanacağını söylemek yanlış olmayacaktır. AB, ABD ve Rusya'nın bölgeye verdikleri önem düşünüldüğünde geleceğe yönelik bölgesel yatırımların da artacağını görülebilir. Ancak tüm bunların sağlanabilmesi için özellikle Ermenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan ile ikili ilişkilerin düzeltilmesine yönelik daha tutarlı, mantıklı, tam olarak bağımsız ve istikrarlı siyasi kararlar alması ve bunları yürürlüğe koyması gerekmektedir. Karabağ sorununun Azerbaycan ile bir an önce mutabakata varılarak çözülmesi, Türkiye ile

olan ilişkilerde de bir yumuşama sağlayacak ve Türk- Ermeni sorunları tartişılabilir bir düzeye gelecektir. Ancak ncelikli sorun olarak Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan ıkmazının açılması gerekliliği ön plandadır.

Konuya Türkiye açısından baktığımızda, Ermenistan ile olan ilişkilerin iyileşmesini sade tek bir perspektiften ele almak eksik sonuçlar doğurabilir. Bu açıdan bölgeye bir bütün olarak bakılmalı ve elde edilecek faydalarda bu bağlamda değerlendirilmelidir. Ancak unutulmamalıdır ki kısa veya orta vadede Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi öncelikli olarak Ermenistan ekonomisine yarayacaktır. Türkiye ekonomisi ancak uzun vade de bölgenin güçlenmesiyle ve istikrara kavuşmasıyla faydalar elde edecektir. Konuya siyasi açıdan bakılırsa, orta vadede Türkiye'nin bölgesel çıkarlarında bir fayda söz konusu olabilir. Çünkü bölgede istikrar adına atılacak adımlar, bölgesel bir güç olarak Türkiye'nin konumunu güçlendirerek Kafkaslarda ki nüfuz sahasının genişlemesini sağlayabilir. Ayrıca AB uyum sürecinde Türkiye'nin önündeki siyasi olumsuzluklardan biri daha giderilmiş olur. Ancak ikili ilişkilerin iyileşmesi yolunda Ermenistan'ın yaptığı siyasi hatalar ve tutumlar bu kazanımların önündeki en büyük engeldir. Ermenistan'ın ikili ilişkilerdeki iyi niyetle bağdaşmayan bu tutumu altında ilişkileri normalleştirmeye yönelik atılan her adım bir çıkmaza neden olarak sorunların daha da derinleşmesine sebep olacaktır. Bu bağlamda öncelikli olarak, bu ıkmazı aşmaya yönelik adımların atılmasında hem bölge adına hem de Türkiye adına fayda vardır.

Kaynakça

- Abakan, A. (2005), "Mavi Kitapla Gündeme Gelen Tartışmalar", <http://www.bbc.co.uk>, 07.07.2009.
- Ağacan, K. (2005), "Ermenistan-Gürcistan İlişkileri", **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, sayı 19, Sonbahar 2005, <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=364> (03.01.2010).
- Ağacan, K. (2007), "AB'nin Güney Kafkasya Politikası", **Stratejik Analiz Dergisi**, Ocak: 43-50.
- Anadolu (2009), "Türk-Ermeni İlişkileri'nin Dn Bugünü", <http://www.anadolu.eu/ermeni/ermeni.html>, 08.13.2009
- Balcı,K.(2006), "Ermeni Diasporası'nın Amentüsü", <http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/news-20012-ermeni-diasporasinin-amentusu.html> , 09.11.2009

- Cabbarlı, H. (2006), “Ermenistan İktidar Mücadelesinde Siyasî Partilerin Rolü ve Önemi”, <http://www.azsam.org>, 02.07.2009.
- Çandar, C. (2009), ”Zihinleri Açmak , Sınırları Açmak”, <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=11538156&yazarid=215>, 29.04.2009
- Çiçek, K. “Osmanlı Ermenilerinin 1915’teki Tehciri: Bir Değerlendirme”, <http://www.ttk.org.tr>, 07.07.2009.
- Demirağ, Y. (Ekim 2005-Mart 2006). “Güney Kafkasya Politikası”, **Kafkasya Araştırma ve Analiz Dergisi**, 1: 74–75.
- Dikkaya, M. (2009a), ”Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomi Politik”, 1. Baskı, Nisan, İstanbul: Beta Yayınları.
- Dikkaya, M. (2009b), “Ermenistan Sınırının Açılmasının Olası Etkileri”, 4. Uluslararası Türk Dış Politikası Sempozyumu, 29-30 Nisan.
- Dikkaya, M. (2009c), “Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Nereye Kadar?”, <http://www.usakgundem.com>, 31.01.2010.
- Dikkaya M. ve D. Özyakışır (2008), “Developing Regional Cooperation Among Turkey, Georgia, and Azerbaijan: Importance of Regional Projects”, **Perceptions**, Vol. 12, Spring-Summer, ss. 93–118.
- Fakir, C. (2005), “Ermeni Sorunu: Çözüm”, <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/321308.asp>, 07.07.2009.
- FITA.(2009), <http://fita.org/countries/armenia.html> , 21.08.2009
- Kamer, K. (2009), “Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan Üçgeni”, www.usak.org.tr/makale.asp?id=955, 04.07.2009.
- Kantarıcı, ř. (2005), “Ermeni Sorunu: Pencereden Bakmak ya da Manzaranın Bütünü Gormek”, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları No: 54.
- Köker, İ.(2010), ”Ermenistan Oyunun Kurallarını Bozdu, Türkiye sert Tepki Gösterdi”, <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/13517429.asp>, 26.01.2010
- Lütem, Ö. E. (2007), “Türkiye ve Ermenistan’ın Güncel İlişkileri”, Ankara, 2. Cilt, **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Asam Yayınları.
- MFA,(2009a), “Türkiye Ermenistan Siyasi İlişkileri” , <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, 15.12.2009.
- MFA (2009b),”Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulmasına Dair Protokol, <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/turkiye-ermenistan-turkce.pdf> , 25.12.2009.
- Sabah (2009), ”Obama Soykırım Demedi”, Sabah Gazetesi, http://arsiv.sabah.com.tr/2009/04/24/haber_236A5BE869B34EFDA91FF31494EFOE6C.html, 24.04.2009.
- Şimşir, B. N. (2005), “Ermeni Meselesi (1774 – 2005)”, Ankara: Bilgi Yayınevi.

- TBMM (2009),Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi,43;
<http://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem23/yil3/bas/b072m.htm> , 28.12.2010.
- The Government of the Republic Of Armenia (2009),
<http://www.gov.am/en/geography/>, 15.03.2009
- The World Bank. (2009a) , http://devdata.worldbank.org/AAG/arm_aag.pdf,
02.07.2009.
- The World Bank (2009b), <http://ddp-ext.worldbank.org/ext/DDPQQ/member.do?method=getMembers> , 04.07.2009.
- The World Bank.(2009c), <http://ddp-ext.worldbank.org/ext/DDPQQ/member.do?method=getMembers&userid=1&queryId=135> , 15.07.2009
- TRT (2009), "Karabağ Çözülmezse Adım Atmayız",
<http://www.trt.net.tr/haber/HaberDetay.aspx?HaberKodu=2fee3b5c-fe3e-4481-bc81-9e7a99ef28bf>, 10.04.2009.
- UN Comtrade.(2009),United Nations Commodity Trade Statistics Database,
<http://comtrade.un.org/pb/CountryPages.aspx?y=2007> , 06.11.2009.
- Yılmaz, R. (2008). "Sovyet Sonrası Dönemde Ermenistan Dış Politikası",
www.rehayilmaz.com , 03.07.2009.